
תשובה בענין מתן השגחה למסעדה הפתוחה בשבת (יו"ד קי"ט)

לעילוי נשמותיהם של
משה אייזנפלד ושרה דוקר הי"ד
שנרצחו בירושלים
ה' באדר תשנ"ו
"הנאהבים והנעימים בחייהם
ובמותם לא נפרדו"

שאלה מאת הרב גילה דרור, יו"ר כנסת הרבנים בשם הוועד הפועל של
כנסת הרבנים: האם מותר לכנסת הרבנים לתת השגחה למסעדה הפתוחה
בשבת?

תשובה:

א) סיבות להקל

כידוע, יש יהודים רבים בארץ שאינם שומרי שבת אבל שומרים הלכות
כשרות. אולי רצוי לתת הכשר למסעדות הפתוחות בשבת כדי שיהודים כאלה
יוכלו לאכול אוכל כשר בשבת. אחרת קיים חשש שהם יאכלו במסעדות לא כשרות
מתוך חוסר ברירה.

מאידך, אולי אפשר לכתוב בתעודה נוסח כגון: "המזון במסעדה זו כשר. אין
הכשר זה מהווה היתר לאכול במסעדה זו בשבת. מסעדה זו בהשגחתנו בימי חול
בלבד".¹ בדרך זו נותנים השגחה לאוכל בלי לתמוך בחילול שבת. אכן, לפני
כשנתיים הוקם ארגון בשם "ועד שומרי מסורת" המעניק השגחה לכארבעים
מסעדות ואולמות ברחבי הארץ, למרות שחלקן פתוחות בשבת. בתעודות שלהם
נאמר שהכנת האוכל היא על פי השלחן ערוך. המנכ"ל יהודה סרור מסביר:

אנו סבורים שזה הרבה יותר חשוב להדריך מנהל מסעדה כיצד להכשיר
את המסעדה שלו מלדאוג אם הוא נוסע בשבת. אם אתה רוצה שחלקים
שונים של הציבור הישראלי – ובמיוחד לאחר רצח ראש הממשלה
רבין – יקשיבו לזה ויכירו את זה, צריך להיות בסיס [משותף] שבו
נוכל להתייחס לזה. אם נסייע לעשות זאת אז השגנו משהו.²

ב) מרכזיותה של השבת ביהדות

שמירת השבת היא אחת מהמצוות המרכזיות ביותר ביהדות. דבר זה כתוב בתורה (שמות כ':ח'-י"א; דברים ה':י"ב-ט"ו; ויקרא כ"ג:ג' ועוד), שנוי בנביאים (ישעיהו נ"ח: י"ג-י"ד; יחזקאל כ':י"ב-י"ג, י"ט-כ"א), ומשולש בכתובים (נחמיה ט': י"ג-י"ד; י"ל"ב). ואכן כך הדגישו חז"ל בירושלמי נדרים ג':י"ד, ל"ח ע"ב:

בתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שהשבת שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. בתורה דכתיב: "עד אנה מאנתם לשמור מצוותי ותורותי" (שמות ט"ז:כ"ח) וכתוב "ראו כי ה' נתן לכם השבת" (שם, שם, כ"ט). בנביאים דכתיב "וימרו בי הבנים בחוקותי לא הלכו" (יחזקאל כ':כ"א) וכתוב "ואת שבתותי חיללו מאד" (שם, שם, י"ג). בכתובים דכתיב "ועל הר סיני ירדת... [ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חוקים ומצוות טובים]" (נחמיה ט': י"ג) וכתוב "ואת שבת קדשך הודעת להם [ומצוות וחוקים ותורה צוית להם ביד משה עבדך]" (שם, שם, י"ד).

הערצה זו לשבת לא פסקה בעת החדשה למרות הירידה הכללית בשמירתה. אחד העם הדגיש בתחילת המאה: "אפשר לומר בלי שום הפרזה כי יותר משישראל שמרה את השבת, השבת שמרה אותם".³ וכך סבר תלמידו ח"נ ביאליק: "השבת היא היצירה הגאונית ביותר של הרוח העברי, וכל הפוגע בה כפוגע בבבת העין של האומה".⁴ ולכן כל העוסק בנושא הנידון חייב להתחשב לא רק בהלכות כשרות אלא בהלכות שבת כי כל הפוגע בשבת פוגע בלב ליבה של המסורת היהודית.

ג) היהדות כתורת חיים

בראיון שהופיע ב"ידיעות אחרונות" טען המנכ"ל הנ"ל:

אנחנו גוף שבא לומר כי כשרות ומתן הכשר זהו עסק כלכלי גרידא. הרבנות ובדצ"ים הפכו אותו לעסק פרטי למטרת רווח, וכך ניתן לגבות מאות אחוזים למעלה מהדרוש. אנחנו נציב לבעלי עסקים דרישות בענייני כשרות נטו.⁵

אנא סבר לה כוותיה בחדא ופליג עליה בחדא. אני מסכים עימו שאם הרבנות גובה סכומים מופרזים עבור הנפקת תעודת הכשר יש ללחום נגד התופעה הזאת בכל תוקף; אבל אני חולק על המשפט האחרון מכל וכל. כפי שהדגיש הרב שניאור זלמן שכטר: היהדות היא תורת חיים "החודרת לכל אספקט של חיך. היא דורשת שליטה על כל מעשיך...".⁶ אי אפשר לדון במצוה אחת במנותק מכל שאר המצוות;

אין כשרות "נטו". האם כנסת הרבנים תתן השגחה למועדון שיש בו זנות או חשפנות? האם ניתן השגחה לקזינו או לבית הימורים? אין למדר את המצוות. מצוה גוררת מצוה ועברה גוררת עברה ולכן במקרה הנידון **חייבים** להתייחס לקשר שבין הלכות כשרות והלכות שבת.

ד) האם מחלל שבת בפרהסיא "נאמן" להקפיד בהלכות כשרות ולהימנע מבישול בשבת?

מבחינה הלכתית, בעל מסעדה שמסעדתו פתוחה בשבת מכונה "מחלל שבת בפרהסיא". בדרך כלל, כשממנים משגיח למסעדה, הוא אינו משגיח "תמידי" אלא משגיח "יוצא ונכנס",⁶ ואם כן, חייבים לסמוך במידה גדולה על **נאמנותו** של בעל המסעדה. באיזו מידה נאמן הוא להקפיד בענייני כשרות במשך כל ימות השבוע בשעות שהמשגיח אינו בשטח? באיזו מידה נאמן הוא להקפיד לא לבשל בשבת כי אסור לכל יהודי לאכול בשבת אוכל שנתבשל בשבת על ידי יהודי אחר (אורח חיים שי"ח:א)?

1) ברייתא במסכת חולין (ה' ע"א) משוה בין יהודי העובד עבודה זרה לבין יהודי המחלל שבתות בפרהסיא, ורש"י מסביר (ד"ה אלא לאו ה"ק): תנא זה חמורה לו "שבת כעבודת כוכבים, דהעובד כוכבים כופר בהקב"ה והמחלל שבת כופר במעשיו ומעיד שקר שלא שבת הקב"ה במעשי בראשית". ואכן, כך פסק הרמב"ם בהלכות שבת ל'ט"ו:

השבת ועבודה זרה – כל אחת משתייהם שקולה כנגד שאר כל מצוות התורה. והשבת היא האות שבין הקב"ה ובינינו לעולם. לפיכך כל העובר על שאר המצוות הרי הוא בכלל רשעי ישראל, אבל המחלל שבת בפרהסיא – הרי הוא כעובד עבודה זרה ושניהם כגויים לכל דבריהם (והשווה אורח חיים שפ"ה:ג).

וכן פסק הרמב"ם בהלכות שחיטה ד'י"ד:

ישראל מומר לעבירה מן העבירות שהיה מומחה הרי זה שוחט לכתחילה וצריך ישראל כשר לבדוק את הסכין... ואם היה מומר לעבודה זרה או מחלל שבת בפרהסיא או אפיקורוס והוא הכופר בתורה ובמשה רבינו... הרי הוא כגוי ושחיטתו נבלה (והשווה יורה דעה ב'ה').

בימינו נשאל הרב יצחק יעקב וייס, אב"ד של העדה החרדית במנצ'סטר ולאחר מכן בירושלים, אם מותר לאכול בימי חול במסעדה צמחונית שבעליה הוא מחלל שבת בפרהסיא. הוא השיב על פי הדין התלמודי הנ"ל ופסק ש"מחלל שבת דינו כעכו"ם" ולכן יש לחשוש מבישול עכו"ם וחלב עכו"ם ושהכלים צריכים טבילה וכדומה.⁷

ברם, קשה מאד להסתמך על המקורות הנ"ל בימינו. הרי חז"ל החמירו מאד במחללי שבת בפרהסיא כי, כפי שהסביר רש"י, ראו בזה סימן של כפירה בבורא וביהדות, ולכן הרמב"ם הישווה את המחלל שבת לאפיקורוס שכופר בתורה ובמשה רבינו. אבל ברור מאד שבימינו רוב מחללי השבת אינם נוהגים כך כדי לכפור בבורא או למרוד ביהדות אלא אך ורק משום שהם גדלו בבית חילוני ולא קיבלו חינוך יהודי. ואכן כך פסקו רבים וטובים בעת החדשה כגון הרב יעקב עטלינגר, הרב דוד צבי הופמן, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, החזון איש, והרב משה פיינשטיין.⁸ הם הדגישו שהרבה מחללי שבת בפרהסיא בימינו מקדשים על היין או מדליקים נרות ואפילו הולכים לבית הכנסת ולכן אי אפשר לומר שהם "כופרים בבורא". יתר על כן, הצאצאים של יהודים שהפסיקו לשמור מצוות אינם מורדים בקב"ה אלא מעשה אבותיהם בידיהם ודינם "כתינוק שנשבה בין הגוים".⁹ ואכן כך פסק הרב מיכאל גרץ והסכימו לו כל חברי ועד ההלכה שבימינו אין זה מן הראוי לטעון שמחללי שבת בפרהסיא פסולים לעדות לקידושין **קבוצה** אלא צריכים לדון בנאמנותו של כל עד לגופו של ענין.¹⁰ ולכן אי אפשר לפסול את נאמנותו של בעל מסעדה בטענה שדינו כעובד כוכבים.

2) פסק ר' יוסף קארו בשלחן ערוך יורה דעה קי"ט:ז':

מי שמפורסם באחת מעבירות שבתורה – **חוק מעבודת כוכבים וחילול שבת בפרהסיא או שאינו מאמין בדברי רבותנו ז"ל** – נאמן בשאר איסורין...¹¹

כלומר, מי שחשוד על עבירה אחת נאמן בשאר איסורין, אבל מי שידוע כמחלל שבת בפרהסיא אינו נאמן בשאר איסורין. לפי דין זה, ברור שבעל מסעדה הפתוחה בשבת אינו נאמן בענייני כשרות. ברם, המשפט המודגש מבוסס על אותה סוגיא במסכת חולין ולכן קשה להסתמך עליו בימינו כפי שהוסבר לעיל. אף על פי כן, יש שלוש סיבות הלכתיות לפסול את נאמנותו של בעל מסעדה הפותח את מסעדתו בשבת:

1) ראשית כל, אם הוא בעצמו אינו שומר כשרות, הוא אינו נאמן בענייני כשרות כפי שנאמר ביוורה דעה קי"ט:א'.

2) שנית, הרמב"ם פסק בהלכות מאכלות אסורות י"א:כ"ה, שאין לקנות יין ובשר וגבינה וחתיכת דג שאין בה סימן "אלא מאדם שהוחזק בכשרות", ולעיל מיניה הוא פסק (ח':ז'): "ואין לוקחין בשר מכל טבח אלא אם היה אדם כשר ומוחזק בכשרות הוא ששוחט לעצמו ומוכר ונאמן".¹² יתכן שיש בעלי מסעדות המחללים שבת בפרהסיא שבכל זאת "מוחזקים בכשרות" אבל באופן כללי אין הדבר כן. ולכן, כשם שאין קונים את כל המאכלים הנ"ל אלא מאדם שהוחזק בכשרות, אין לסמוך על בעל מסעדה שלא הוחזק בכשרות אלא אם כן יש שם משיגח תמידי ואין באפשרותנו לספק השגחה מסוג זה בשבת.

3) יתר על כן, אפילו אם נפסוק שהמחלל שבת בפרהסיא נאמן בענייני כשרות, הרי זה לא יפתור את הבעיה הנידונה. הרי לפי ההגיון הפשוט מחלל שבת בפרהסיא אינו נאמן על ביטול בשבת ואם כן אין שום ערובה שהוא לא יבשל בשבת במסעדה שלו. והרי אסור לכל יהודי לאכול בשבת אוכל שנתבשל בשבת (אורח חיים שי"ח:א)! ולכן אפילו אם סומכים על בעל המסעדה שהוא מקפיד בענייני כשרות, אי אפשר לצפות ממנו להקפיד בהלכות ביטול בשבת כי הוא אינו שומר שבת! זאת אומרת שוב שחייבים להעמיד שם משיגח תמידי, אבל, כאמור, הדבר בלתי אפשרי מבחינה טכנית.

ה) לפני עוור לא תתן מכשול

יהודי האוכל במסעדה בשבת יעבור מן הסתם על כמה איסורים חמורים: הוא יסע אל המסעדה ברכבו ובכך יעבור על כמה איסורים מדאורייתא ומדרבנן;¹³ בהרבה מקרים הוא יצא מחוץ לתחום השבת של עירו; והוא ישלם במזומן או יחתום על צ'ק או על כרטיס אשראי כדי לשלם עבור הארוחה. נשאלת השאלה: האם המשיגח במסעדה הפתוחה בשבת עובר על האיסור של "לפני עוור לא תתן מכשול" (ויקרא י"ט:י"ד)?¹⁴ לכאורה אין כאן עבירה כי יש פוסקים הסבורים שאין עוברים על מצוה זאת כאשר ראובן היה יכול לעבור על האיסור ממילא בלי עזרתו של שמעון. לכאורה איפוא, במקרה הנידון המשיגח אינו עובר על "לפני עוור" כי יש הרבה מסעדות הפתוחות בשבת ולכן תעודת ההכשר איננה גורמת לחילול שבת. ברם, מסתבר שיש חשש ל"לפני עוור" כי יתכן שחלק מהלקוחות יסעו ממרחקים גדולים דווקא כדי לאכול באותה מסעדה כשרה, או אחרים, שלעולם לא אכלו במסעדה בשבת, יסעו אליה מכיוון שהיא כשרה. ולכן משיגח הנותן השגחה למסעדה הפתוחה בשבת יעבור על האיסור של "לפני עוור לא תתן מכשול".

ו) אין מחזיקין ידי עוברי עבירה

נוסף לאיסור דאורייתא של "לפני עוור", משגיח במסעדה כזאת עובר על איסור דרבנן של "אין מחזיקין ידי עוברי עבירה" וכדברי הרב קוק בנידון: "שהרי מסייעים להם בעסק זה שבו הם מחללים שבת". וכן שנינו, למשל, במשנה שביעית ה':ט' = משנה גיטין ה':ח'-ט':

אשת חבר משאלת לאשת עם הארץ [החשודה על המעשרות ועל הטומאה] נפה וכברה, ובוררת וטוחנת ומרקדת עמה, אבל משתטיל את המים [לעיסה ובאותו רגע הוכשרה העיסה לקבל טומאה] לא תגע אצלה [לסייע בגלגול העיסה] שאין מחזיקין ידי עוברי עבירה.¹⁵

ז) כדי שלא יהא חוטא נשכר

הרב הנדלר בתשובתו בנידון הדגיש ביטוי הלכתי נוסף: "כדי שלא יהא חוטא נשכר" וכדומה;¹⁶ דהיינו, שחז"ל הטילו קנס על מישהו או נמנעו מלתת לו "פרס" על מנת שהחוטא לא ירוויח מחטאו. וכך שנינו למשל, במשנה חלה ב':ז' = ספרי במדבר, פ'סקא ק", מהדורת הורוביץ, עמ' 115 שאם עיסה נטמאה בשוגג, שיעור החלה הוא אחד מארבעים ושמונה, אבל אם אשה טימאה את העיסה במזיד כדי להפריש פחות חלה, השיעור הנשרף הוא אחד מעשרים וארבעה "כדי שלא יהא חוטא נשכר".

וכן שנינו במשנה שביעית ט':ט':

מי שהיו לו פירות שביעית שנפלו לו בירושה או שניתנו לו במתנה – רבי אליעזר אומר: יינתנו לאוכליהן [= לאלה שאוכלים פירות שביעית באיסור] וחכמים אומרים: אין החוטא נשכר [שיתנו לו פירות שביעית בחינם] אלא ימכרו לאוכליהן...

כלומר, חז"ל לא רצו לתת פרס לחוטאים כדי שלא ירוויחו מחטאיהם. בימינו, תעודת הכשר היא מעין פרס המאפשר לבעל מסעדה למשוך לקוחות רבים ולכן אין לתת לבעל המסעדה הנידון תעודת הכשר, "כדי שלא יהא חוטא נשכר".

ח) הלכה למעשה

אסור לכנסת הרבנים לתת השגחה למסעדה הפתוחה בשבת כי בעל המסעדה אינו נאמן להקפיד בהלכות כשרות ובהלכות בישול בשבת כשהמשגיח אינו נמצא במקום. מצד שני, אין למנות משגיח תמידי כי אותו משגיח יעבור על האיסורים

מתן השגחה למסעדה הפתוחה בשבת

של "לפני עוור" ושל "אין מחזיקין ידי עוברי עבירה". לבסוף, אין לתת לבעל מסעדה כזה את ה"פרס" של תעודת הכשר "כדי שלא יהא חוטא נשכר".

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
ו' באדר תשנ"ו
בהסכמת: הרב ישראל ורמן
הרב דוד פרנקל
הרב שמחה רוט
מתנגדים: הרב מיכאל גרץ
הרב גילה דרור
הרב דוד לזר

הערות

1. כך הצייע הרב גיל נתיב במכתב אלי בט"ז בתמוז, תשנ"ה. והשווה הרב יוטר, עמ' 52 להצעה דומה בקשר למאפייה הפתוחה בשבת.
2. בראיון ל-*Jerusalem Post Magazine*, 12.1.96, עמ' 13, וראה כתבה נוספת ב-*Jerusalem Post Money Magazine*, 21.2.96, עמ' 8.
3. אחד-העם, "שבת וציונות", כל כתבי אחד-העם, תל-אביב וירושלים, תש"ז, עמ' רפ"ו = י"ל ברוך, עורך, ספר השבת, תל-אביב, תשי"ב, עמ' 516.
4. ח"נ ביאליק, מאזניים י'-י"א (תרצ"ד) = ספר השבת הנ"ל, עמ' 517.
5. ידיעות אחרונות, יום ג', ב' באלול תשנ"ד (9.8.94), עמ' 15.
6. Solomon Schechter, *Seminary Addresses and Other Papers*, Cincinnati, 1915, p. 22.
- א6. להסבר של מונח זה ראה חולין, ג' ע"א; יורה דעה קט"ו:א' וש"ך ס"ק ד'; ויורה דעה קכ"ט:א'.
7. ר' יצחק יעקב וייס הרשום ברשימת הספרות בסוף.
8. ר' יעקב עטלינגר, שו"ת בנין ציון החדשות, סימן כ"ג; ר' דוד צבי הופמן, שו"ת מלמד להועיל, חלק א', סימן כ"ט; ר' אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש ליורה דעה, סימן י"ג, אות ט"ז = מהד' תל-אביב, סימן ב', אות ט"ז; ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, אורח חיים, חלק א', סימן ל"ג, עמ' 90 ואבן העזר, חלק ב', סימן כ', עמ' 338. לסיכומים טובים של התשובות הנ"ל ראה: Samuel Morell, "The Halakhic Status of Non-Halachic Jews", *Judaism* 18/4 (Fall 1969), pp. 448-457; Judith Bleich, in Jacob Schachter, ed., *Jewish Tradition and the Nontraditional Jew*, Northvale, New Jersey, 1992, pp. 184-192; Nachum Rabinovitch, *ibid.*, pp. 72-76; והרב מיכאל גרץ, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ה' (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 175-178.
9. המושג לקוח משבת ס"ח ע"ב בהקשר אחר והוא פותח בכיוון זה על ידי הרמב"ם בהלכות ממרים ג':ג'. וראה גם את אגרת השמד של הרמב"ם, יצחק שילת, עורך, אגרות הרמב"ם, כרך א', ירושלים, תשמ"ז, עמ' נ"ט.
10. הרב גרץ הנ"ל, עמ' 171-182.
11. סעיף זה בשלחן ערוך מבוסס על תשובת הרשב"א (שו"ת המיוחסות לרמב"ן, סימן ק"ע), המצוטטת בקיצור בבית יוסף ליורה דעה לקראת סוף סימן קי"ט.
12. והשווה שם, י"א:כ"ו; שם, ג':כ' והמגיד משנה; טור יורה דעה ס"ה והבית יוסף ד"ה הטבח; שלחן ערוך יורה דעה ס"ה; אנציקלופדיה תלמודית ערך "חזקת כשרות", טורים ל"ב-ל"ג; והרב חיים דוד הלוי, סימן י"ט.

13. ראה תשובתי על הנסיעה בשבת לבית הכנסת, בתשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים מ'ישראל ד' (תש"ן-תשנ"ב), עמ' 17-30 ובמיוחד עמ' 18-20.
14. לאיסור זה, ראה מה שכתבתי שם, כרך ה' (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 42 והספרות שם בעמ' 56, הערה 14, וכן ראה הרב נחום רבינוביץ, הדרום, חוב' ל' (תשרי תש"ל), עמ' 61-64; ובספרו יד פשוטה על הרמב"ם, הלכות עבודה זרה ט':ח'; ובתחומין י"א (תש"ן), עמ' 43-56; ובמאמרו הנ"ל (הערה 8 לעיל), עמ' 179-181.
15. והשווה משנה עבודה זרה ד':ט' והגמרא שם נ"ה ע"ב; סנהדרין ט' ע"א; נדרים כ"ב ע"א; ואנציקלופדיה תלמודית בערכו, כרך א', טורים תרנ"ג-תרנ"ז.
16. יבמות צ"ב ע"א; כתובות י"א ע"א, ל"ו ע"ב, ל"ט ע"ב; גיטין נ"ה ע"ב; סוטה ט"ו ע"א = מנחות ו' ע"א = במדבר רבה ט':י"ג; בבא קמא ל"ד ע"ב, ל"ח ע"א, ל"ט ע"א; עבודה זרה ב' ע"ב; נדה ד' ע"ב.

ספרות

האוסרים:

הלוי – ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ה', סימן י"ט; חלק ח', סימן מ"ז; חלק ט', סימן י"א

הנדלר – R. Howard Handler, "Should rabbis offer rabbinic supervision to bakeries which are open on Shabbat? A response to the Rabinowitz-Weisberg opinion", CJLS, 5746, unpublished

וייס – ר' יצחק יעקב וייס, שו"ת מנחת יצחק, חלק ג', סימן ע"ג
פיינשטיין – ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, חלק יורה דעה, חלק ב', סימן מ"ג
(והשווה שם, סימן ה', ו' מ"ד)

קוק – ר' אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת דעת כהן, סימן ס'

המתירים:

R. Mayer Rabinowitz and Dvora Weisberg, "May members of the Rabbinical Assembly extend rabbinic supervision to food prepared in Jewish-owned and/or operated businesses which operate on Shabbat?", CJLS, January 23, 1986, unpublished

ספרות נוספת:

- אנציקלופדיה תלמודית, ערך "חזקת כשרות", כרך י"ד, טורים כ"ו-כ"ז, ל"ב-ל"ד
חוק איסור הונאה בכשרות התשמ"ג 1983, דברי הכנסת, הכנסת העשירית,
ירושלים, תשמ"ג, עמ' 3334-3335 עם דיון בעמ' 3152-3158
Rabbi Alan Yuter, "Guidelines for the Supervision of Bakeries", –
Tomeikh Kehalakhah, Vol. 1, Mt. Vernon, New York, 1986, p. 52
יוסף – ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ג', חלק יורה דעה, סימן א' וחלק
ד', חלק יורה דעה, סימן א'
לוינגר – ר' ישראל מאיר לוינגר, מזון כשר מן החי, מהדורה שלישית מעודכנת,
ירושלים, תשמ"ה, עמ' 511-514
קגנוף – R. Yirmyohu Kaganoff, *Journal of Halacha and Contemporary*
Society 8 (Fall 1984), p. 35
שטרנבוך – ר' משה שטרנבוך, שו"ת תשובות והנהגות, חלק שני, מהד' חדשה,
ירושלים, תשנ"ד, סימן קצ"ו

אני מודה לתלמידיי ברי שלזינגר והרב תמר קולברג שכתבו עבודות על נושא זה
וכך עזרו לי ללבן את הנושאים הדורשים דיון.